

הרב ד"ר אברהם אופיר שמש

כשרותם של אתרוגים חריגים בצורתם ובטעמם

ראשי פרקים

- א. אתרוג ההודי
 1. רקע היסטורי ובוטאני
 2. רי תנחום הירושלמי (תימן): כשר
- ב. אתרוג הידבדבי
 3. ר' עבדאללה סומך (עירק): כשר
 4. ר' יוסף חיים (עירק): פסול

בספרות היהודית לדורותיה תוארו זנים שונים של אתרוגים. בחלק מהארצות שבהן חיו היהודים גדלו אתרוגים מקומיים, ובאזורים אחרים הם הובאו אל הקהילות מארצות גידולם המרוחקות. זני האתרוגים תוארו ואופיינו על-ידי בעלי ההלכה על-פי תכונות שונות, כמו: מראה, צבע, מבנה, טעם וכדומה. כך, למשל, נזכרו בספרות התנאים והאמוראים 'אתרוג הכושי'¹, "אתרוג ככדורי" ו"אתרוג אדמדם"². בספרות הפוסקים נזכרו, בין היתר, אתרוגים על פי מוצאם, כגון: "אתרוג תימני"³ ו"אתרוג מרוקני"⁴. אנחנו במאמר זה נבחן את השימוש ב'אתרוג הודי', הקרוי גם 'אתרוג אצבעות', שמוצאו בהודו-סין; ובאתרוג הידבדבי מזן עיראקי-מקומי.

א. אתרוג ההודי

1. רקע היסטורי ובוטאני

מוצאו של 'האתרוג ההודי' הוא ממזרח אסיה. ההדרים, ובכללם האתרוג, הם גידולים סובטרופיים, הגדלים בארצות חמות יחסית בהיותם רגישים לקור ולמחלות.⁵

1. ברייתא סוכה לו, א. כפי הנראה מדובר באתרוג שצבעו ירוק כהה. לדעת אבני מדובר בזן שהיה נפוץ בארץ כוש, ולא בכל רחבי העולם הקדום. רש"י (על המשנה סוכה דף לד, ב) פי' שזהו אתרוג בגוון כהה, הדומה לאדם כושי. לדעת שי' טולקובסקי (פרי עץ הדר, ירושלים תשכ"ו, עמ' 58) הכוונה ללימון, אולם ראיותיו אינן מבוססות. ביקורת על דבריו ראה: "י פליקס, עצי פרי למיניהם - צמחי התני"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 155-156.
2. טולקובסקי (לעיל הע' 1, עמ' 57) הציע לזהות את 'אתרוג ככדורי' (בבלי סוכה לו, א) ו"האדמדם" (ירושלמי סוכה פ"ג ה"ו) עם התפוז, שצורתו עגולה וצבעו כתום-אדמדם. אולם מקובל על החוקרים שהתפוז, וכך גם שאר ההדרים (למעט האתרוג), לא היו מוכרים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, אלא הגיעו לאזורנו רק לאחר כיבושי הערבים (ראה: A.M. Watson, Agricultural Innovation in the Early Islamic World, London New York 1983, pp. 45-48; I. Low, Die Flora der Juden, Vienna-Leipzig, 3, p. 316..). טיעונים לשלילת זיהויים אלה, ראה פליקס (לעיל הע' 1), עמ' 156, הערה 37. המונח "אתרוג עגולי" מופיע בכתבי החוקרים הערבים בימי הביניים, אולם גם בספרות זו משמעות המונח אינה ברורה (ז' עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים תיאור ותמורות, עבודת דוקטור, רמת גן תשנ"ו, עמ' 340).
3. הכוונה לאתרוג בעל ממדים גדולים למדי, מתוק וראוי לאכילה ללא המתקה. על תיאורו ר' מושיני בקרב יהודי תימן, ראה: "י קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 33. על החששות בנטילתו למצוה בשל חשש להרכבה, ראה: "א' וייספיש, ספר ארבעת המינים השלם, ירושלים תשל"ט, עמ' רז.
4. ראה למשל: שו"ת ישרי-לב, לר' חיים דוד חזן, ערך אתרוג; וייספיש, שם, עמ' רו; ובהרחבה: "יד הארפענעס, ספר פרי עץ הדר בנידון כשרות אתרוגי מרוקו שאין להם גרעינים, ברוקלין תשמ"ז, עמ' 5 ואילך.
5. על גידול ההדרים ראה חי' הלפרין (עורך) האנציקלופדיה לחקלאות, תל אביב תשכ"ו-תשמ"ב, ח"ב, עמ' 144.

שמו הלטיני של האתרוג ההודי הוא: *C. medica var. sarcodactylis* Swingle.⁶ הוא ידוע בעיקר בכינויו אתרוג 'בעל האצבעות', משום שהפרי בחלקו העליון מחולק למעין 'אצבעות'. הוא ידוע במזרח הרחוק (בהודו ובסין) אלפי שנים, ובסין נחשב לסמל האושר.⁷ מסורת עתיקה מזהה בצורתו המיוחדת את אצבעותיו של בודהא, ומכאן שמו הסיני 'פו-שו-קאן', כלומר: יד הבודהא. חוקר הסטורית ההדרים, ש' טולקובסקי, ציין שאתרוג זה היה גם ידוע למצרים הקדומים, והוא מצוי בתמונת קיר מצרית מאל-כאב,⁸ אולם כפי שצינו הוא לא היה מוכר ברוב הקהילות היהודיות בעולם הישן.

2. ר' תנחום הירושלמי (תימן): כשר

בספרות ההלכה אין התייחסות רבה לאתרוג זה, וזאת בשל היותו זן בעל תפוצה מצומצמת באזורים שהקהילות היהודיות שבו היו קטנות, ובית גידולו היה רחוק מהמרכזים היהודיים החשובים במזרח ובמערב. בימינו יש משמעות לדיון בכשרותו במיוחד עבור טיילים ונוסעים יהודיים הפוקדים את אזורי תפוצתו במזרח הרחוק.

עד היכן שידיעתנו מגעת, האתרוג ההודי נזכר לראשונה אצל החכם התימני בן המאה הי"ג, ר' תנחום הירושלמי. הוא מזכירו בשם הערבי "אתרוג אלמלעב", ולטענתו אפשר שהוא אתרוג התיום הנזכר בתלמוד (סוכה לו, א): "והאתרוג אלמלעב, והוא אשר בו אצבעות אצבעות, שתים או יותר, עליו נאמר התיום והבוסר כשר. ובוסר - לא בשל."⁹ רש"י פירש שאתרוג התיום הוא: "שנים דבוקין יחד", היינו כעין תאומים. לפי הסוגיה אתרוג זה כשר למצוותו. לדעת ר' תנחום, אתרוג האצבעות, הנחלק אף הוא למספר חלקים, דומה בצורתו לאתרוג זה, ומכאן שהוא כשר לברכה.

3. ר' עבדאללה סומך (עירק): כשר

הרב עבדאללה סומך נשאל מאחת הקהילות היהודיות בהודו על אודות האתרוג ההודי. תשובתו פורסמה בספרו שו"ת זבחי-צדק (או"ת סי' לז), וצורפה לה תשובתו של תלמידו, רבי יוסף חיים. בגוף השאלה מובאים פרטים המלמדים על הרקע לבעיה:

שאלה הבאה מארץ גיין מעיר הנכאן: אתרוג שבארץ הנכאן הם כמו של בגדאד בצורתו ובסימניו, ויש בהם שני אי - שמחצי האתרוג לצד מעלה לצד החוטם עולה בו אצבעות כמו של בני אדם, ממין האתרוג; וימצא באתרוג אי כמו עשרה או ט"ו אצבעות, מהם ארוכים ומהם קצרים. מה דינו של אתרוג זה, אם כשר או פסול? והיהודים שבעיר הנכאן שולחים ומביאים אתרוגים ממצרים, אבל הם פסולים מחמת הדרך; וגם לפעמים יבואו אתרוגים ממצרים בחול המועד. ומחמת אלו הסיבות עמד השואל ושאל, אם יכולים לצאת באלו האתרוגים של העיר ולברך עליהם, או לאו.

6. אי פאהן, די הלר ומ' אבישי, מגדיר לצמחי התרבות בישראל, ירושלים 1998, עמ' 222.

7. טולקובסקי (לעיל העי 1) עמ' 20, 22.

8. טולקובסקי, שם, עמ' 44.

9. הי' שי, "אלמרשד אלכאפי לרי' תנחום הירושלמי", לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 280.

העיר ג'ין (כנראה: אוג'ין), שממנה הופנתה השאלה, מצויה במערב הודו, באזור הרי הוינדיה (ברור, אטלס גיאוגרפי אוניברסיטאי, ת"א תשמ"ח עמ' 34). ומהשאלה יש ללמוד, שבשנים כתיקונן נהגו אנשי העיר שלא לצאת ידי חובה באתרוג האצבעות. כפי הנראה, היתה בידם מסורת קדומה המסתייגת מהברכה עליו. שעת הדחק היא שהביאה לספק שמא בשעה שכזו ניתן להשתמש באתרוג המקומי.

ה"ר עבדאללה סומך התיר את השימוש בו, על אף צורתו השסועה ודמוית האצבעות יוצאת הדופן, בנימוק שכך היא צורתו הטבעית. לדעתו, אין להחשיבו כאתרוג שינעשה כמין בריה אחרת הנחשב לפסול, משום שהלכה זו מתייחסת לצורות יוצאות-דופן של אתרוגים, שהתקבלו באופן מלאכותי כתוצאה מגידולם בדפוס או בכלים.¹⁰ בדומה לרי תנחום, הוא טוען שאף על-פי שלא אתרוג ההודי יש בממוצע חמישה-עשר אצבעות, יש לדמותו לאתרוג התיום, שאף לו שני חלקים, ובכל זאת הוא כשר.

4. ר' יוסף חיים (עירק): פסול

רבי יוסף חיים, בניגוד לרבו, פסל את האתרוג למצות ארבעת המינים, מכמה סיבות: והנה לכאורה נראה לומר בס"ד, דאתרוגים אלו הנזכרים בשאלה, אין להם היתר כלל, יען כי ודאי גבי אתרוג אין לסמוך על הסימנים לבדם, ואין להתיר כי אם אותם שיש לנו בהם קבלה שהם אתרוג, או שאנו רואין שהם דומים ממש לאתרוגים של עיר אחרת, שיש להם קבלה בהם שהם כשרים. אבל כל אילן שאין לנו בו קבלה שהוא אילן של אתרוג, וגם פירותיו אינם דומים ממש לאתרוגים של מקום אחר שיש לנו קבלה בהם, אין להתיר פירותיו, אע"פ שאנחנו רואין שיש בפירותיו סימני אתרוג בכל דבר. מכל מקום, כל שיש בהם שנוי אחד גדול אין להתירם, מפני כי בפירות האילנות יש פירות שיש בהם סימני אתרוג, ועם כל זה אין נחשבים אתרוג. וכן יש כמה אתרוגים שהם מורכבים, ויש בהם סימני אתרוג, והם פסולים.

כאמור, אתרוג האצבעות הוא זן מקומי מתפוצה מצומצמת, שלא היה נפוץ בקהילות היהודיות בפזורה - לא בארצות אירופה וגם לא במזרח - ולכן לא התגבשה לגביו מסורת כשרות כמו לשאר האתרוגים.¹¹ גם החריגה מהמקובל בצורתו מהווה לגביו חסרון, וכן החשש שמא הוא אתרוג מורכב.¹²

לדעתו של ה"ר יוסף חיים, אתרוג התיום אינו ענין לכאן, כיון שמושג זה עוסק בפרי הנקטף מעץ אתרוגים רגיל, אלא שהתפתח לצורה דמויית תאומים (אולי בשל הפרייה כפולה של החלקים הנקביים). אולם באתרוג הנידון, כל העץ מניב אתרוגים בעלי אותו מבנה שסוע, החריג משאר האתרוגים בעולם, שלהם צורה שלמה.

10. ראה בבלי סוכה לו, א. כך נפסק בשו"ע או"ח תרמח, יט. יש ממגדלי האתרוגים בימינו, המשווקים אתרוגים בעלי 'גרטלי' (יחגורה) החביבים על קהל החסידים. אולם אלה אינם גדלים כך באופן טבעי, אלא קושרים אותם בעודם קטנים, ועל ידי כך מתקבלת צורתם. לפי מקורות אלה כשרותם מסופקת.

11. הפוסקים נחלקו בשאלה מהו הגורם המרכזי בכשרות האתרוג לברכה - צורתו וסימניו, או מסורת אישית. עיי שו"ת חתם-סופר או"ח סי' רז, שהמסורת קובעת; וכן בכורי-יעקב, תוספת בכורים, סי' תרמח; משנה-ברורה תרמח, סה. ובהרחבה: וייספיש (לעיל הע' 3) עמ' נז-נח.

12. על יחס ההלכה לפעולות של הרכבת צמחים, ראה בהרחבה, פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל אביב תשכ"ז, עמ' 111-115. על אתרוג מורכב ראה, למשל: שו"ת נפש-חיה או"ח סי' ב-ד; עיקרי-הדי"ט או"ח, דיני לולב סי' לג. ובהרחבה: וייספיש (שם) עמ' קצח-רה. [ועיי עוד תחומין יח עמ' 328-335 - הע' מערכת]

עוד הוא מעלה את האפשרות, שכוונת התורה היתה לזנים מסויימים שהזן ההודי-סיני לא נכלל בניהם. מסקנתו היא, שגם רבו, הרב עבדאללה סומך היה סבור לפסול אתרוגים אלה למצות ארבעת המינים (למרות שבכתב התירם).

ב. אתרוג ה'דבדב'

שאלת כשרותו של 'אתרוג הדבדב' נידונה בתשובתו של רבי יוסף חיים אגב הדיון באתרוג ההודי. לפי התיאור שהוא מוסר עולה שזהו זן מקומי, שהתכונה הבולטת והמאפיינת שלו היא טעמו החמוץ, ומשום כך שימושו העיקרי היה לשם הכנת מרקחות ממותקות.

זן זה נזכר במספר מקורות הלכה בבבל. רבי יוסף חיים עצמו הזכירו בספרו 'בן איש חי' (שנה ב, פרשת חוקת, הלכה יז, עמ' רג) לגבי דין בישולי גויים, משום, שכאמור, עיקר השימוש בו היה לאחר בישולו: "והנה פה עירנו יש פרי חמוץ ביותר שקורין אותו דבדב, והוא כמו אתרוגין ומבשלים קליפתו העבה בסוכר." אתרוג הדבדב נזכר גם אצל הרב סומך, הדין בשאלת הברכה על המרקחת שמכילים ממנו: "עוד במדינתנו עושים מרקחת מקליפות אתרוגים חמוצים שקורין בערבי קשור אל דבדב".¹³

בעניין כשרותו של הדבדב"ב למצות ארבעת המינים כותב ר' יוסף חיים: תמצא פה עירנו בגדד יע"א פרי אילן הנקרא 'דבדב', ויש בו סימני אתרוג ותוארו כמו אתרוג ממש, הוא רק חמוץ. ועם כל זה, יש קבלה פה עירנו דאין פירות אלו הם אתרוגים, ופסולים הם לגמרי. ואפילו אם יזדמן איזה שנה שאין נמצא בה אתרוג כלל, אין נוטלים מאלו, אפילו בלא ברכה. הרי, אע"ג דזה 'הדבדב' שלם בכל סימני אתרוג, ותוארו כמו אתרוגים שלנו, ואין בו הפרש על אתרוגים שלנו כי אם בזה שאתרוגים שלנו הם מתוקים וזה חמוץ - ומה בכך? הלא ידוע הוא שיש אתרוג חמוץ, ויש אתרוג מתוק; ואדרבא רוב האתרוגים הנמצאים בעולם הם חמוצים - ועם כל זה הוא פסול.

מאפייני האתרוג הם: צורה, בליטות וצבע,¹⁴ וכאמור, הדבדב שונה רק בטעמו שהוא חמוץ.¹⁵

קשה לדעת בבירור לאיזה זן הכוונה. בספרות החקלאית של ימי-הביניים ובמקורות ההלכה שבתקופה זו נזכר אתרוג שכונה 'כבאד'¹⁶, שטעמו חמוץ - לא רק קליפתו העבה, אלא גם חלקו הפנימי והעסיסי (הקרוי בספרות חז"ל, תוספתא תרומות פ"י ה"ב, "מעיי האתרוג"). הכבאד תואר לצד זנים מתוקים של אתרוגים, הנזכרים בכינויים כמו 'חליתאי' (בבלי, שבת קט, ב) או 'סידרא' (פרי-האדמה ח"א סי' ד).

13. זבחי-צדק יו"ד סי' צו. על אתרוגים מתוקים בא"י במאה הי"ח, ראה: שערי-ירושלים לרי' משה בן מנחם מנדל, ורש"א תרל"ט, שער ו, פרי הארץ, עמ' 28.

14. מאפיינים אלה הוזכרו בדיון על האתרוגים המורכבים - ראה לעיל הע' 12, ובעיקר: וייספיש, עמ' נא-נו, רצא. 15. השווה: בן-איש-חי שנה ראשונה, פרשת ראה, הלכה יא: "ופה עירנו האתרוג הוא מתוק, אך אינו מצוי הרבה כי אם מעט." בגלל מחסור באתרוגים בבבל נאלצו לייבא אותם מארצות אחרות - ראה: א' בן יעקב, "ממנהגיהם של יהודי בבל (עיראק)", ילקוט מנהגים - ממנהגיהם של שבטי ישראל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 170-171. גם לפי תשובת רי"ח שאלת השימוש בדבדב עלתה בעת מחסור באתרוגים בעיראק.

16. ראה עמר, גידולי, עמ' 58, שהביא מתיאורו של הסופר הערבי הימבינימי אבן רשד שכתב: "תרנגי - פרי מסוג הלימון, ידוע גם בשם אלאתרוג והעם במזרח יכנהו בשם 'הכבאד'". ועל פי זה טען, בצדק, שמדובר כנראה "בזן אתרוג, כנראה חמצמץ". הוא ציין, על פי החוקר דינסמור, ששם זה היה מקובל בתקופתנו לזן מקומי בארץ-ישראל, אולם גם לשאר ההדרים, כדוגמת החושחש.

ר' יוסף חיים מדגיש כי תמיצותו של הדבדב אינה תכונה הפוסלת אותו מלהיות כשר לנטילה, משום שמצויים אתרוגים כשרים שטעמם חמוץ. אלא שעל פי מסורת קדומה אין לברך עליו, למרות מאפייניו כאתרוג. כאמור, אותה סיבה שימשה לגביו לפסילתו של האתרוג ההודי, החריג משאר האתרוגים בצורתו (מבנה האצבעות). נמצא שבדיונים רבים לגבי כשרותו של האתרוג (אתרוג מורכב, אתרוג הודי ואתרוג הדבדב) לא סמכו הפוסקים על סימנים, והמסורת היא שהיותה כמדד העיקרי לכשרותו של האתרוג.